

המתנה בין בשר לחלב

יצחק פייגלין

לע"נ סבי מורי הרב מיכאל לנדאו

א. הקדמה

שלוש פעמים נאמר בתורה "לא תבשל גדי בחלב אימו"¹ ומכאן למדו חז"ל במסכת חולין², אחד לאיסור אכילה, אחד לאיסור הנאה ואחד לאיסור בישול.

למדנו מכאן שמהתורה אסור לאכול בשר וחלב יחד. אולם, מה הדין לאוכלם זה אחר זה? האם די בהחלפת הכלים וסיום הסעודה הבשרית כדי שנוכל לאכול מוצרי חלב אח"כ? או שמא צריך להמתין בין אכילת הבשר לחלב? ואם נאמר שצריך להמתין, אזי כמה צריך להמתין? שש שעות, שלוש שעות, או שדי אפילו בהמתנת שעה?

על השאלות הללו ננסה לענות ע"י עיון ביסודות הסוגיא בש"ס על פי שיטות הראשונים ונבאר את ההלכה הנובעת מהן "לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא" סוגיא זו חשובה מאוד שכן אנו נפגשים בה כמעט כל יום אולם כפי רוב פרסום הנושא כך ההעלם מפרטי הלכותיו מצוי מאוד.

ב. מקורות הסוגיא

כאמור לעיל מהתורה ישנו איסור אכילה, בישול והנאה של תערובת בשר בהמה עם חלב. כל שאר ההרחקות בין בשר לחלב הן גזרות חז"ל.

במסכת חולין בפרק שמיני⁴ ישנם ארבע מימרות בעניין זה.

1. "תנא אגרא, חמיה דרבי אבא עוף וגבינה נאכלים באפיקורן ... בלא נטילת ידיים ובלא קינוח הפה".

הסבר - לימדנו אגרא עוף וגבינה נאכלים באפיקורן שפירושו דרך

1 שמות כג, יט. לדי, כו. דברים יד, כא.

2 דף קטו :

3 יש לציין שישנה מחלוקת תנאים לגבי חיה ועוף, האם דינם כבשר בהמה או לא? כמעט כל הראשונים פסקו שחיה ועוף אסורים מדרבנן כר"ע, אולם ישנה שיטה של הבי"ח בסימן פז' שלדעתו התוסי' פוסקים כרבנן שבשר עוף אסור מהתורה.

4 דף קד : - קה.

"המתנה בין בשר לחלב"

הפקר⁵ כלומר שלא צריך אפילו נטילת ידיים וקינוח הפה ובודאי שלהמתין אין צורך.

2. "רב יצחק בריה דרב משרשיה איקלע לבי רב אשי, אייתו ליה גבינה אכל, אייתו ליה בשרא אכל ולא משא ידיה, אמר ליה והא תאני אגרא... עוף וגבינה נאכלים באפיקורן... בשר וגבינה לא..."

הסבר – רב יצחק אכל גבינה ואח"כ אכל בשר ולא נטל ידיו ולכן שאלוהו מדוע עשה כך הרי ההתר של אגרא הוא רק בעוף (שהוא מדרבנן) ולא בבשר. רב יצחק עונה שם בהמשך הגמי' ותשובתו אינה מענייננו אולם מכל מקום הוא מקבל את ההערה שלאחר אכילת גבינה צריך לעשות פעולת ניקוי (נט"י או קינוח הפה) ע"מ לאכול בשר אח"כ.

3. "אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה, גבינה מותר לאכול בשר".
4. "אמר מר עוקבא אנא להא מילתא חלא בר תמרא לגבי אבא. דאילו אבא, כי הוה אכיל בשרא האינדא לא הוה אכל גבינה עד למחר עד השתא. ואילו אנא, בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחריתא אכילנא."

הסבר – מר עוקבא מעיד שאביו היה ממתין בין אכילת בשר לאכילת גבינה 24 שעות (יש להניח שזו מידת חסידות) ואילו הוא עצמו ממתין רק מסעודה לסעודה אחרת ועל נוהג זה הוא חומץ בן יין ביחס לאביו (משמע שזה הדין).

ג. שיטת האומרים שצריך המתנה בין בשר לחלב⁶

1. הסבר רוב הראשונים בשיטה זו:

לאחר אכילת בשר צריך המתנה, כדמשמע ממעשה דמר עוקבא (מקור 4). כך גם נסביר את דברי רב חסדא (מקור 3), ש"אכל בשר אסור לאכול גבינה" ללא המתנה, שכן דבריו סמוכים למעשהו של מר עוקבא, ללמד שבהמתנה עסקינן.

לאחר אכילת עוף, אין צריך דבר כדמשמע מתנא אגרא (מקור 1).

לאחר אכילת גבינה כדי לאכול בשר צריך לעשות פעולת ניקוי: נטילת

5 ע"פ רש"י ד"ה "באפיקורן" אולם לפי גרסת הר"י והרא"ה יש לומר "באפיקוליס" שפירושו במטלית אחת ושואין נוגעים זה בזה.

6 תו' ד"ה "עוף" קד; ר"י פרק ח' סימן ה', ר"יף לו-לו; ר"ח (מובא בתוה"ב להלן ובאויז סימן ת"ס), רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פרק ט' הלכה כ"ו-כ"ח, רמב"ן בחידושו שם, רשב"א בחידושו שם ובתוה"ב בית ג' שער ד' דף פ"ו, ריטב"א בחידושו שם, ר"ן בחידושו שם ובדפי הר"יף לו-לו; מאירי בחידושו שם.

"מכרמי שומרון"

ידיים, קינוח הפה והדחתו כדמשמע ממעשה דרב יצחק (מקור 2) ומה שאמר רב חסדא שלאחר גבינה מותר לאכול בשר כוונתו ללא צורך בהמתנה (כפי שהסברנו את דבריו לעיל).

לאחר אכילת גבינה כדי לאכול עוף – פשיטא שלא צריך לעשות דבר כדמשמע מתנא אגרא ורב יצחק (מקור 2).

הקושי בהסבר זה:

בברייתא של אגרא נאמר "עוף וגבינה נאכלים באפיקורין" משמע שמוותר לאכול גבינה מיד אחר העוף ללא כל פעולה אחרת ביניהם. ומזה שאגרא עסק רק בעוף, משמע, שגבינה אחרי בשר יהיה אסור לאכול ללא כל פעולה אחרת. ועל כן הקשו על רבי יצחק (מקור 2). אולם רב יצחק אכל בשר אחרי הגבינה ולא כמו שהקשתה עליו הגמרא גבינה אחר הבשר.

ויש לתרץ שבריתא דרב אגרא עסקה בכל המקרים, גם גבינה לפני עוף וגם עוף לפני גבינה, ומדברי המקשן אין לדקדק. וזה שהקשה בשר וגבינה, בלאו דווקא נתכוון ובאמת נתכוון להקשות הפוך אלא שנמשך אחר לשונו של אגרא בברייתא שהתיר עוף וגבינה בכל צורה.⁷

2. הסבר הרמב"ם, הרשב"א והמאירי בשיטה זו:

גם לאחר אכילת עוף צריך המתנה.

וזאת משום שעל קושיית הגמרא על רב יצחק (מקור 2), שאכל בשר אחרי גבינה, מתנא אגרא, יכלנו לתרץ שאגרא עסק בגבינה אחר עוף ומזה דייקנו לגבינה אחר בשר ואילו רב יצחק עצמו אכל בשר אחר גבינה. ומזה שרב יצחק לא ענה כך משמע שהיה מובן שכל ההתר של אגרא הוא רק לעוף אחר גבינה ולא להפך ואכן כך הקשו על רב יצחק מעוף אחר גבינה.

ראיה נוספת נוכל להביא מדברי מר עוקבא (מקור 4) שלא חילק בין עוף לבשר. שאילו אם לאחר עוף לא היה צורך בהמתנה היה צריך מר עוקבא לציין זאת.

הקושי בהסבר זה:

א. הקושי שהזכרנו לעיל כאן הוא קשה עוד יותר שכן אי אפשר לומר שאגרא דיבר בין בעוף אחר גבינה ובין בגבינה אחר עוף שהרי לשיטתו אסור לאכול גבינה אחר עוף וצריך לומר שאגרא לא הקפיד על הסדר והתכוין ההפך

7 עין ברמב"ן בחידושו קד: ד"ה "ודאקשינן" שתרץ אחרת קושיא זו וכן כתב גם הר"ן (דף לו). מדפי הר"ף סוף ד"ה "עוף".

“המתנה בין בשר לחלב”

ממה שכתב וכך הקשו על רב יצחק וזה דוחק גדול כאמור.⁸
ב. אם נניח שאגרא רצה להתיר רק עוף אחר גבינה ולא להפך אז מדוע נקט לשון של התר לשתי האפשרויות בזמן שהוא מתכוין להתיר רק אפשרות אחת - “אין אדם שונה התר בלשון איסור”.⁹

3. סיכום שיטת האומרים שצריך המתנה

לאחר אכילת בשר – לכולי עלמא צריך המתנה.
לאחר אכילת עוף – הרמב”ם, הרשב”א והמאירי מצריכים המתנה.
שאר הראשונים מדינא לא הצריכו דבר, אולם כבר נהגו להחמיר בעוף ולהשוות דינו לבשר.
למעשה בין לאחר עוף ובין לאחר בשר צריך המתנה.

ד. שיטת האומרים שאין צורך בהמתנה בין בשר לחלב¹⁰

לאחר אכילת בשר צריך להמתין או לעשות פעולת ניקוי (כלומר אין חובה להמתין אחר אכילת בשר די בפעולת ניקוי) כך משמע מהקושיא על רב יצחק (מקור 2) שעוף וגבינה נאכלים באפיקורן אבל בשר וגבינה לא, משמע שצריך פעולת ניקוי – נטילת ידיים וקינוח הפה והדחתו. מתוך לשון הגמרא משמע שדין זה נאמר בגבינה אחר בשר. את דברי רב חסדה: (מקור 3) “אכל בשר אסור לאכול גבינה” נסביר במקרה שלא עשה פעולת ניקוי ואז צריך המתנה.
לאחר אכילת עוף לא צריך דבר כהבנה הפשוטה מתנא אגרא (מקור 1).
לאחר אכילת גבינה כדי לאכול בשר לא צריך דבר, כפי שאמר רב חסדא, (מקור 3) “אכל... גבינה מותר לאכול בשר” ולהלן נראה שיש להסתייג מקביעה זו ומה שאמרנו שלא צריך דבר הכוונה להדחה וקינוח הפה ואולם נטילת ידיים בכל זאת צריך משום המעשה עם רב יצחק (מקור 2).
לאחר אכילת גבינה כדי לאכול עוף פשיטא, שלא צריך דבר ואפילו נטילת ידיים לא צריך משום שעוף הוא מדרבנן.

8 עיין במאירי שיישב קושיא זו בדוחק (חידושו קה. ד”ה “וזהו עיקר הדברים”).

9 לשון הרמב”ן והריטב”א כנגד שיטת הרמב”ם והרשב”א.

10 ר”ת בתוד”ה “עוף” ובספר הישר סימן תע”ב, בה”ג הלכות ברכות סוף פרק ו’ רב יהודאי גאון (מובא ביראים לקמן), רו”ה במאור דף לו. מדפי הרי”ף רא”ם ביראים סימן קמ”ט, כן משמע מהמרדכי, ראב”ה סימן אלף וק”ח, או”ז סימן ת”ס כן משמע מהסמ”ק סימן רי”ג ומר”פ שם, רא”ה בחידושו ובבד”ה בית ג’ שער ד’ ד”ה “ולענין לאכול בשר” דף פו. (מכאן ראייה שהרא”ה לא כתב את ספר החינוך שכן במצווה קי”ג החינוך פוסק כשיטה שאומרת שחובה להמתין אחר אכילת בשר).

”מכרמי שומרון”

הרא”ה¹¹ מביא ראייה נוספת לשיטה זו שכל עניין ההמתנה לא נשנה במשנה ולא נכתב בגמרא בצורה של הלכה פסוקה אלא מובא כדרך אגב בצורת סיפור וזאת משום שהיה ברור לחז”ל שגם ללא פעולת ניקוי האוכל מתעכל לאחר זמן ואז אפילו פעולת ניקוי לא צריך.

הקושי בשיטה זו:

א. מדוע המתין מר עוקבא עד לסעודה אחרת (מקור 4) יכול היה לנקות ידיו ולקנח פיו ולהדיחו?

אפשר לתרץ בדוחק שמר עוקבא בא לחדש דין כאשר איננו רוצים או איננו יכולים לעשות פעולת ניקוי. **ואולי יש לומר** שמר עוקבא רק ממדת חסידות המתין לסעודה אחרת ובאמת מצד הדין לא היה צריך לעשות זאת.¹²

ב. מדברי רב חסדא (מקור 3) משמע שלאחר אכילת גבינה אין צורך לעשות מה שעושים לאחר אכילת בשר ואנו הסברנו שכוונתו לפעולת ניקוי. משמע שלאחר אכילת גבינה אין צורך אפילו בפעולת ניקוי. אם כך מה הקשו על רב יצחק שאכל גבינה ואח”כ בשר ולא נטל ידיו?

יש לתרץ שמה שאמרנו שאחר אכילת גבינה לא צריך פעולת ניקוי כוונתנו הייתה לפה – קינוח והדחה אולם את הידיים צריך לנקות.¹³

סיכום שיטת האומרים שאין צריך המתנה

לאחר אכילת בשר מספיק לעשות פעולת ניקוי ואין צורך בהמתנה. ופשיטא שלאחר אכילת עוף לא צריך המתנה ונראה שאפילו פעולת ניקוי לשיטתם לא צריך.

ה. פסיקת ההלכה לעניין חובת ההמתנה

השו”ע¹⁴ פסק שחובה להמתין לאחר אכילת בשר חיה ועוף כדי לאכול גבינה כדעת רוב הראשונים.¹⁵ ונראה קצת שנטה לפירוש הרמב”ם והרשב”א¹⁶ שאחר אכילת עוף מדינא גם צריך המתנה ולא רק משום המנהג (כפירוש רוב הראשונים) וכך פסק גם הרמ”א אלא שלענין משך ההמתנה

11 בבד”ה שם.

12 אך עדיין קשה מדוע קרא לעצמו ”חומץ בן יין” שמשמע שכך הדין וזה לא מידת חסידות כדן הקשה הרשב”א ועיין תירוץ לקושינו ברישבא שם.

13 הקושי והתירוץ מובאים בתוד”ה ”עוף” בשם ר”ת קד.

14 יו”ד סימן פ”ט סעיף א’.

15 עיין הערה 6.

16 גרי”א בסימן פ”ט ס”ק א’.

"המתנה בין בשר לחלב"

הוא חולק על המחבר כפי שנראה להלן.

ו. שיטות הראשונים לעניין משך המתנה

גם בעניין זה נחלקו הראשונים ומקור המחלוקת בהבנת דברי מר עוקבא (מקור 4) "בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחרינא אכילנא" האם כוונתו לפרק הזמן שבין שתי סעודות או שכוונתו שצריך להמתין רק עד שיפנו את הסעודה הבשרית ויברכו ברכת המזון ואז יכולים מיד לאכול סעודה חדשה – חלבית.

שיטה א' – שש שעות¹⁷

פירוש דברי מר עוקבא הוא, שצריך להמתין עד הזמן שבו אדם נוהג לאכול סעודה נוספת - כלומר משך הזמן העובר מארוחה לארוחה. הראשונים שנקטו שיטה זו הר"ח והרי"ף והבאים אחריהם לא ציינו מהו הזמן המדויק שצריך להמתין.

מתקופת הרמב"ם¹⁸ ואילך (כמאה שנה לאחר הרי"ף) אנו כבר מוצאים שהפוסקים מציינים שמשך המתנה הוא שש שעות. הרא"ש¹⁹ לא ציין מספר שעות אולם כתב שכוונת מר עוקבא מסעודה של שחר עד סעודת הערב. הראב"ה²⁰ הביא מקור לכך מהפסוק "בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר לשבוע"²¹. יש להניח שהרא"ש ידע על השיטה שריך להמתין שש שעות והוא לא בא אלא להסביר את דברי מר עוקבא שהמתין מסעודה אחת – סעודת השחר עד לסעודה אחרת – סעודת הערב. ראיה לכך נמצא בדברי הטור²² בנו "..." עד שישהה כשיעור שמזמן סעודת הבוקר עד סעודת הערב שהוא שש שעות".

אלא שנתר לברר כיצד קבעו שיש בין סעודת הבוקר לבין סעודת הערב

17 רי"ף, ר"ח, רמב"ם פ"ט ה' כ"ח, רא"ש, רז"ה, סמ"ק, ר"פ (למרות שלדעת הסמ"ק והרי"ף, אין צורך להמתין כלל מכל מקום אם מעוניין להמתין זה שיעור המתנה), "העיטור" שער א' חלק ד', רשב"א, ריטבא, מאירי, רוקח סימן תסי"ט, "כל בו" סוף סימן ק"ו, ר' ירוחם נתיב ט"ו חלק כ"ח, ראב"ן סימן רע"א.

18 יש להעיר שהראשון שציין שצריך להמתין שש שעות הוא "העיטור" ואח"כ הרז"ה בספרו המאור ולבסוף הרמב"ם ביד החזקה. אולם מסתבר שלא ראו זה את זה וכולם מרועה אחד קיבלו.

19 כך גם כתב הריטב"א.

20 סימן אלף וקח'.

21 שמות פרק טז' פסוק ח' (ולא במדבר פרק יא' כפי שכתב המגיה על הראב"ה).

22 יו"ד סימן פ"ט.

"מכרמי שומרון"

שש שעות! הלחם משנה²³ מצייץ שהמקור לכך מדברי חז"ל²⁴ שת"ח אוכל סעודת שחרית בשעה שישיית של היום, יוצא מכאן, שעד סעודת הערב נותרו שש שעות.²⁵

שיטה ב' – מיד.²⁶

פירוש דברי מר עוקבא שצריך להמתין עד לפינוי הסעודה ולאחר שיברכו ברכת המזון מותר מיד לאכול סעודה חלבית. כלומר מדובר בהמתנה מועטת מאוד.

שיטה ג' – שעה אחת²⁷

בפירוש דברי מר עוקבא שיטה זו סוברת כמו שיטה ב' לעיל שאין צורך להמתין. אולם פשט המנהג להמתין שעה ולברך ברכת המזון ורק אח"כ לאכול מאכלי חלב.²⁸ המהרא"י (בהגהות שע"ד) כותב שמנהג זה הוא מעין פשרה שעשו אנשים מדעתם בין שתי השיטות דלעיל ובאמת, אין לו כל יסוד. הפר"ח²⁹ כותב שמצא למנהג זה סמך בזוהר על פרשת משפטים "דכל מאן דאכיל האי מיכלא דאחבר כחדא בשעתא חדא או בסעודתא חדא... גרים לאתערא דינין בעלמא, דינין דלא קדישין". הכרו"פ³⁰ מסביר שהמקור לשיטה זו הוא ע"פ דברי המ"א³¹ שתחילת תהליך העיכול הוא שעה וחומש לאחר הארוחה וסוף התהליך הוא לאחר שש שעות.³²

23 מאכלות אסורות פרק ט' הלכה כ"ח (הובא בדגמ"ר על השי"ך ס"ק ג') וכן כתב הגר"א סימן פ"ט ס"ק ב'.

24 שבת דף י', פסחים יב':

25 הטור שם מביא מחלוקת בטעם המתנת שש שעות בין הרמב"ם לרש"י ומביא את הנ"מ ביניהם ופוסק את שניהם לחומרא עיין שם.

26 ר"י בתוד"ה "לסעודתא" חולין קה. וכן נראה מר"ת תוד"ה "עוף" קד: (מרדכי) ראבי"ה סימן אלף וק"ח, כן נראה דעת המרדכי, כן משמע מהגהות מימוניות מאכלות אסורות פרק ט' ס"ק ג', כן משמע מהגהות אשרי (אמנם כתב שם שכך יסברו ר"ת ובה"ג, אולם, למעשה נראה שאין הכרח לומר שמי שסובר שאין חובת המתנה יסבור שכוונת מר עוקבא המתנה מועטת שכן הרא"ה בהלכות בשר וחלב, הלכה ז' פוסק כר"ת אולם המעוניין בהמתנה ימתין שש שעות).

27 איסור והתר הארוך, כלל מ', הגהות שערי דורא סימן ע"ו ס"ק ב' (מהרא"י).

28 לפי המהרא"י בהמתנת שעה וברכת המזון הסדר לא מעכב ומותר להמתין שעה ואח"כ לברך ולפי האו"ה צריך דווקא לברך קודם ואח"כ להמתין שעה (ד"מ סימן פ"ט).

29 סימן פ"ט ס"ק ו' וכן גר"א סימן פ"ט ס"ק ו'.

30 סימן פ"ט ס"ק ג'.

31 או"ח סימן קפ"ד ס"ק ט'.

32 וק"ק שהמ"א דיבר על שעה וחומש ואנו עוסקים בשעה.

ז. פסיקת ההלכה לעניין משך המתנה

השו"ע³³ פוסק כרוב הראשונים שצריך להמתין שש שעות³⁴ בין בשר לחלב (שיטה א') **"עוד שישה שעות"**.

הרמ"א פוסק לדינא שדי בסילוק הסעודה וברכת המזון ומותר לאכול גבינה לאלתר (שיטה ב') **"ויש אומרים דאין צריכין להמתין שש שעות רק מיד. אם סלק ובירד ברכת המזון"**³⁵ מותר על ידי קינוח והדחה"³⁶ אולם הוא מציין **שפשט המנהג** **"להמתין אחר אכילת הבשר שעה אחת"**³⁷ ואוכלים אח"כ גבינה מיהו צריכים לברך גם כן ברכת המזון אחר הבשר" (שיטה ג') ולבסוף כתב **"ויש מדקדקים להמתין שש שעות** אחר אכילת בשר לגבינה **וכן נכון לעשות"** (שיטה א').

לכאורה, נראה שהספרדים שפוסקים כשו"ע צריכים להמתין שש שעות והאשכנזים שפוסקים כרמ"א יסתפקו בהמתנת שעה אחת כמנהג הנפוץ. אולם, כל הפוסקים האחרונים כתבו שצריך להמתין שש שעות. **הש"ך**³⁸ **והט"ז**³⁹ מצטטים את לשון **הרש"ל**⁴⁰ שכותב **"ראוי לכל מי שיש לו רוח תורה שימתין שש שעות"** ובהמשך מוסיף **"שאי אפשר למחות ביד בני**

33 יו"ד סימן פ"ט סעיף א'.

34 מ"מ צריך גם ברכת המזון (שע"ד סימן ע"ו, רש"ל ביש"ש חולין פרק ח' סעיף ט' וכך פסק הש"ך בסי"ק ה').

35 הש"ך בסי"ק ו' מסביר שברכת המזון זה לאו דווקא אלא הכוונה לכל ברכה אחרונה כאשר לא אכל לחם.

36 צ"ע מדוע מצריך הרמ"א קינוח והדחה שהרי פסקנו שלאחר אכילת בשר צריך המתנה ולא יותר! כך הקשה הדברי חמודות על הרא"ש פרק ח' סימן ה' אות כ"ה ואכן בתורת חטאת הרמ"א לא הצריך קינוח והדחה וכך פסק לדינא היעב"ץ.

37 בהמשך להערה 36 ראוי להעיר שבמנהג לפי הרמ"א לא מוזכר קינוח והדחה ע"כ הש"ך בסי"ק ז' והפמ"ג שם הסבירו שצריך קינוח והדחה רק כאשר אוכל גבינה לאלתר ללא המתנה שאם לא כן יצא שיותר חמור בשר אחר גבינה מגבינה אחר בשר (שבראשון צריך קינוח והדחה ובאחרון כלום) אולם כאשר ממתניים שעה אין צורך בקינוח והדחה (כך יישב את הסתירה בין התור"ת חטאת לד"מ) אולם הטי"ז ס"ק ב' והמנ"י כלל ע"ו אות ג' פסקו שבכל מקרה צריך קינוח והדחה וליישב שיטה זו עיין באורח מישור על ד"מ שם וביד יהודה סימן פ"ט ס"ק ב'.

38 ס"ק ח'.

39 ס"ק ב'.

40 בספר ים של שלמה עמ"ס חולין פרק ח' הלכה ט'.

"מכרמי שומרון"

אדם שאינם בני תורה אבל בבני תורה ראוי למחות בידם ולגעור בהם שלא יקלו פחות משש שעות... והרבה בני אדם מקילין בזה וטעות היא בידם".
הפמ"ג⁴¹ פסק "הלכה ומנהג דממתינין שש שעות ואין לפרוץ גדר".
החכמת אדם⁴² פסק "המנהג הפשוט במדינות אלו להמתין שש שעות והמקל בזה עובר משום אל תטוש תורת אמך".
וכן **בערוך השולחן**⁴³ פסק "המנהג פשוט בכל תפוצות ישראל להמתין שש שעות וחלילה לשנות ובזה נאמר פורץ גדר ישכנו נחש".
היוצא מדברינו: שהפוסקים כשו"ע ברור שצריכים להמתין שש שעות אולם אצל האשכנזים ישנם מנהגים שונים. יש הנוהגים להמתין שש שעות כפי שראינו אצל רוב האחרונים, יש שנהגו להמתין שעה (בעיקר יוצאי הולנד) והם סמכו על פסק הרמ"א ויש רבים שממתינים שלוש שעות וקשה למצוא מקור או טעם ברור למנהג זה.

ח. תוקף המנהג להמתין שלוש שעות

המנהג להמתין שלוש שעות בין בשר לחלב היה נפוץ בחלק מקהילות אשכנז בעיקר באזור גרמניה. קשה לומר על ציבור כה רחב שמחזיקים בידם מנהג שטות, על כן ננסה למצוא לו מקור.

1. בספר האי"ה לרבינו ירוחם⁴⁴ כתוב שצריך להמתין "ג' שעות" אולם ראוי לציין שר' ירוחם בספרו העיקרי ספר אדם ותוה⁴⁵ כתב "אכל בשר בהמה אסור לאכול גבינה או חלב אחריו... עד שיששה... כדי סעודה אחרת שהוא לכל הפחות שש שעות". אם כך, מסתבר שבאחד הספרים ישנה טעות דפוס⁴⁶ ויותר מסתבר שהטעות נפלה בספר אי"ה משום שצ"ע שם בסוף דבריו "מר"פ" וכוונתו להגות ר' פרץ על הסמ"ק. המעיין בדברי ר"פ שם⁴⁷ יראה שהוא פוסק במפורש שיש להמתין שש שעות. אם כך, אין לממתינים שלוש שעות ראייה מכאן.⁴⁸

41 בשפתי דעת ס"ק ח'.

42 כלל מ' סעיף י"ג.

43 סימן פ"ט הלכה ז'.

44 מובא בסוף ספר יר' ירוחם הלכה ל"ט.

45 נתיב חמישה עשר אות כ"ח.

46 לא מסתבר שחזר בו בספר או"ה ממה שכתב בספר אדם ותוה משום שאז היה צריך לציין את הדעות החולקות ומדוע נראה לו לחלוק עליהם ולהמציא שיטה חדשה מדעתו.

47 על הסמ"ק סימן רי"ג.

48 עוד יש לטעון שאם דברי רבינו ירוחם בספר או"ה שלו הם הגרסא הנכונה, איך קרה ששום פוסק לא מזכיר דבר זה?

”המתנה בין בשר לחלב”

2. בספר ”חיי אדם”⁴⁹ כתוב ”שמי שנהג תמיד להמתין בין אכילת בשר לחלב שש שעות ועכשיו מפני חולשתו רצה לנהוג כהמקילין להמתין רק איזה שעות כיון דלכל הדעות אין האיסור רק מחמת סייג וגדר ואם כן מהני לזה התרה להמקילין” אם כן, אולי יש כאן סמך למנהג להמתין שלוש שעות, אולם בספר ”חכמת אדם” כתב במפורש שמן הדין צריך להמתין שש שעות כפי שציטטנו לעיל וצ”ע.

3. בעל ה”מזמור לדוד”⁵⁰ כותב שמקור המנהג הוא עפ”י שיטתו של הפר”ח. הפר”ח⁵¹ טוען שאותן שש שעות שהראשונים הזכירו הן שעות זמניות שתלויות באורך היום. על כן בחורף כאשר הימים קצרים יצא שש שעות זמניות יהיו בערך ארבע שעות רגילות.⁵² אם נרחיב שיטה זו למקומות בהם היום קצר מאוד, לדברי ”המזמור לדוד” נמצא שש שעות זמניות יהיו אפילו שלוש שעות רגילות.⁵³ אולם, הוא מסיים דבריו שראוי להמתין שש שעות.

4. אולי יש לומר, שבמשך הדורות נהגו האנשים פשרה מדעתם בדומה לדברי מהרא”י בהגש”ד שהבאנו לעיל, אלא שלפי המהרא”י תוצאת הפשרה היתה המתנת שעה אחת משום שלדינא הם סמכו על שיטת תו’ וראבי”ה. לעומת זאת, בדורות מאוחרים יותר רצו לכלול באותה פשרה גם את שיטת רוב הפוסקים (להמתין שש שעות) אולם בהסבר הכי מקל שיש. הסבר זה כאמור לעיל הוא זה של ”המזמור לדוד” עפ”י הפר”ח⁵⁴.

5. אפשרות נוספת:⁵⁵ בתקופת הגמרא נהגו לאכול שתי סעודות ביום ואז היה בין סעודה לסעודה שש שעות, אולם בימינו נוהגים לאכול שלוש סעודות ביום ואז יהיה בין סעודה לסעודה רק שלוש שעות (פירוש זה דחוק שכן אף בימינו שנוהגים לאכול שלוש סעודות עדיין המרווח ביניהם נותר כשש שעות).

49 סימן קכ”ז סעיף י’.

50 על יו”ד סימן פ”ט הובא בדרכי תשובה על סימן פ”ט בס”ק ו’.

51 סימן פ”ט ס”ק ו’.

52 יש לציין שבמעט כל האחרונים חולקים על חידושו זה של הפר”ח שכן לא יתכן שמשך העיכול של בשר ישתנה ממקום למקום. (כרו”פ סימן פ”ט ס”ק ג’, כנה”ג ס”ק ו’, פרמ”ג במשב”ז ס”ק א’, פרי תואר ס”ק ג’, פח”ש ס”ק ג’, חכמת אדם כלל מ’ דין י”ב, גינת ורדים בגן המלך סימן קנ”ד, ערו”ש סימן פ”ט סעיף א’ וכן פסק היד אפרים אולם ציין שאפשר לסמוך על הפר”ח ”במיוחד חולי” משום שיש קצת פוסקים שהסכימו עם הפר”ח).

53 עוד יש לדחות שיטה זו משום שהפר”ח חידש שיש מקומות בהם ההמתנה היא פחות משש שעות (על כך הקשנו בהערה 52) אולם לפי ”המזמור לדוד” הפר”ח קבע שבכל מקום משך ההמתנה יהיה קצר משש שעות וזה בוודאי לא יתכן בדברי הפוסקים הראשונים.

54 הסבר זה ראיתי במאמרו של הרב יאיר שחור ”מספרא לסיפא” מסי’ 23 עמ’ 53 וכן בצורה דומה ב”דרכי הלכה” סימן פ”ט דין 1.

55 דרכי הלכה שם.

ט. סיכום הלכה למעשה

כפי שראינו רוב האחרונים פסקו שגם לאשכנזים נכון להמתין שש שעות.⁵⁶ אולם שמעתי מאחד הפוסקים⁵⁷ שיש להחזיק במנהג שנהגו חלק מקהילות אשכנז למרות כל הפסקים שציינו לעיל משום שמצד הדין בני אשכנז מחוייבים לפסק הרמ"א שהוא כאמור להמתין שעה. אם כן, ודאי שאלו שממתניים שלוש כדן עושים וצ"ע.⁵⁸

מכל מקום גם אלו שנהגים להמתין שש שעות יכולים בשעת הדחק לצרף שיטות חולקות ולהקל להמתין פחות משש שעות ואצ"ל כמה מקרים.

א.⁵⁹ חייל בפעילות מבצעית שלא יכול להמתין שש שעות מלאות (יציאה לפעילות עם צאת הכוכבים בימות החורף) יכול להמתין חמש שעות וחצי⁶⁰ (רוב שעה שישית) עפ"י דיוק בלשון הרמב"ם⁶¹ והמאירי.⁶²

ב. אדם שנחלש מחמת חולי וזקוק למאכלי חלב, יכול לסמוך על שיטת הפרי חדש⁶³ שהבאנו לעיל ולהמתין רק ארבע שעות (אפילו ב"מיחוש חוליו").⁶⁴

ג. חולה שאין בו סכנה שנוקק לאכול מאכלי חלב כל שעה על מנת שיבריא יכול לסמוך על המנהג שהובא ברמ"א בשם הגש"ד ואו"ה⁶⁵

56 כפי שראינו לעיל סוף חלק ז'.

57 עיין "מספרא לסייפא" מספר 23 עמ' 54 מאמרו של הרב יאיר שחור ששמע גם כן כך בשם הגרש"ז אוירבך.

58 הרב שלמה אביר כתב ב"עיטורי כהנים" מס' 51 עמ' ____ "אדם ששמר שלוש שעות, שקיבל על עצמו לחכות שש שעות בחושבו שכך הלכה, קבלה בטעות הוא ורשאי לחדול ממנהג זה גם בלי התרת נדרים".

59 עי"פ "הצבא כהלכה" פרק מדי' סעיף ז' (הערה 30 שם), "הלכות צבא" שער י' פרק א' הערה צ' וכן מובא גם באו"ח של הר"י יוסף פרק ח' סעיף א' (עפ"י ברכ"י סימן פ"ט ס"ק ג').

60 יש לציין שמונים את זמן ההמתנה מסוף אכילת הבשר ועד תחילת הגבינה ולא מסוף הסעודה כך פסק הש"ך בס"ק ג' וכן רוב האחרונים ולא כערו"ש סימן פ"ט סעיף ז' (וגם משם לא בהכרח משמע שמונים מסוף הסעודה).

61 לשון הרמב"ם היא שיש להמתין "כמו שש שעות" וכן לשון הכל בו "כמו שיעור שש שעות".

62 לשון המאירי בחידושו "שש שעות או קרוב לזה" ובי"מגן אבות" למאירי בענין התשיעי כתב "שישה שש שעות או חמשי".

63 עיין בסוף הערה מס' 52 בדברי היד אפרים שהבאנו שם.

64 ב"עשה לך רב" לגר"ד הלוי חלק ו' סימן נב' מתיר אף לחייל בצבא להמתין רק ארבע שעות ולכאורה משמע אף לא בפעילות מבצעית וצ"ע.

65 כך פסק הרב פפויפר בספרו קיצושי"ע על ב"י"ח פרק י' סעיף יז' עפ"י חכמת אדם כלל מ' סעיף יג' ועפ"י ערו"ש סימן פ"ט סעיף ז'. כך גם פסק "במעדני שולחן" סימן פ"ט במטעמי השולחן ס"ק ד' עפ"י שו"ת חת"ס חלק א' סימן עג' (איברא שמהחתי"ס משמע שהתיר רק ממי חלב לאחר המתנת שעה ולא חלב ממש וכך תמה עליו ב"זר השולחן" סימן פ"ט ב"פני השולחן" ס"ק נח' ואולי סמך על פסק השו"ע בסימן פז' סעיף ח' שמי חלב דינם כחלב וצ"ע).

"המתנה בין בשר לחלב"

יש להעיר שבכל שלושת המקרים שהבאנו לעיל כאשר ממתנינים לאחר אכילת עוף מותר להקל יותר (משום שעוף אסור מדרבנן⁶⁶).

סיכום המאמר:

- א. הרחקות בין בשר לחלב ובהן המתנה הם גזרות דרבנן.
- ב. מקורות הסוגיא מהגמרא במסכת חולין דף קד :-קה.
- ג. שיטת האומרים שצריך המתנה בין בשר לחלב.
- ד. שיטת האומרים שאין צורך בהמתנה בין בשר לחלב.
- ה. פסיקת ההלכה – שצריך המתנה.
- ו. שיטות הראשונים לעניין משך ההמתנה:
 1. פינאי סעודה וברכת המזון.
 2. שעה אחת.
 3. שש שעות.
- ז. פסיקת ההלכה בעניין משך ההמתנה:
 - ש"ע – שש שעות. רמ"א – מדינא - שעה אחת ראוי להחמיר שש שעות.
 - רוב הפוסקים האחרונים מן הדין - שש שעות**
 - ח. הראנו שיש קצת סמך למנהג יוצאי גרמניה להמתין שלוש שעות ויש להם על מה לסמוך ומ"מ ראוי להחמיר.
 - ט. בשעת הדחק ניתן לצרף שיטות חולקות ולהמתין פחות משש שעות כשיטות המקלות.

נספח:

במאמר זה עסקנו בהמתנה בין אכילת בשר לאכילת חלב וזה בעצם תמציתו של סעיף א' בסימן פ"ט בשו"ע. ישנן עוד הלכות רבות באותו סימן שמן הראוי היה להזכירם, אולם קצרה כאן היריעה. מכל מקום משום ההעלם המצוי אציין שבסעיף ג' שם פוסק השו"ע שצריך להמתין גם אחר אכילת מאכל פרווה שהתבשל יחד עם הבשר, משום שתבשיל זה מכיל טעם בשר (פעמים אף חלקי בשר קטנים).
"אכל בשר או אפילו רק תבשיל של בשר לא יאכל מאכלי חלב עד שישהה שש שעות". (קצוש"ע סימן מ"ו סעיף ט').

66 עיין הערה מס' 3.